

Agnieszka Gryglewska*

orcid.org/0000-0001-7073-6687

Dominika Oleś**

orcid.org/0000-0003-3836-5825

Zespół dawnej Szkoły Rzemiosł Budowlanych i Wyższej Szkoły Budowy Maszyn we Wrocławiu – badania, rekonstrukcja i konserwacja detalu i dekoracji architektonicznej z początku XX w.

Complex of the Former Building Crafts School and the Higher School of Machine Construction in Wrocław: Investigation, Reconstruction and Conservation of Early-Nineteenth-Century Detail and Architectural Ornamentation

Słowa kluczowe: szkoła rzemiosł budowlanych, secesja, Wrocław, detal architektoniczny, rekonstrukcja, konserwacja

Keywords: building crafts school, Art Nouveau, Wrocław, architectural detail, reconstruction, restoration

Wprowadzenie

Zawarte w tytule artykułu słowa „konserwacja” i „rekonstrukcja”¹, w teorii ochrony zabytków będące odbiciem skrajnie odmiennego podejścia do historycznej materii i jej autentyczności, posłużą do opisania niektórych zagadnień z zakresu rewaloryzacji² Kampusu E Politechniki Wrocławskiej, prowadzonej w latach 2010–2019 w obrębie dawnej siedziby Szkoły Rzemiosł Budowlanych i Wyższej Szkoły Budowy Maszyn, obecnie m.in. Wydziału Architektury³ (ryc. 1). W pracy zostaną omówione przede wszystkim przykłady konserwacji i rekonstrukcji detali i dekoracji architektonicznych.

Na decyzje podejmowane w trakcie rewaloryzacji mają wpływ rozmaite okoliczności. Jej efekt zależy od odkryć czy znalezisk podczas prac budowlanych, czynników finansowych i ludzkich, korygujących założone

Introduction

The words “conservation” and “reconstruction” included in the title of this paper,¹ which in conservation theory are a reflection of extremely different approaches to historical substance and its authenticity, will serve to describe some of the issues in the field of revalorization² of Campus E of the Wrocław University of Science and Technology, conducted in the years 2010–2019 within the former premises of the Building Crafts School and the Higher School of Machine Construction, and which currently house, among others, the Faculty of Architecture (Fig. 1). This paper will primarily focus on examples of conservation and restoration of architectural details and decorations.

Decisions made during a revalorization project are influenced by a variety of circumstances. A revaloriza-

* dr hab. inż. arch., prof. uczelni, Politechnika Wroclawska, Wydział Architektury

** mgr inż. arch.; Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków we Wrocławiu

* *D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., University Professor, Wrocław University of Science and Technology, Faculty of Architecture*

** *M.Sc. Eng. Arch.; Voivodeship Office for the Protection of Monuments in Wrocław*

Cytowanie / Citation: Gryglewska A., Oleś D. Complex of the Former Building Crafts School and the Higher School of Machine Construction in Wrocław: Investigation, Reconstruction and Conservation of Early-Nineteenth-Century Detail and Architectural Ornamentation. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2024, 79:102–117

Otrzymano / Received: 2.04.2024 • **Zaakceptowano / Accepted:** 15.07.2024

doi: 10.48234/WK79CRAFTS

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Szkoła Rzemiosł Budowlanych i Wyższa Szkoła Budowy Maszyn – budynki szkoły i domu dyrektorów (obecnie E-1 i E-5 Politechniki Wrocławskiej), 1904; [Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 26776].

Fig. 1. *The Building Crafts School and the Higher School of Machine Construction – school and principals' house buildings (present-day E-1 and E-5 buildings of the Wrocław University of Science and Technology), 1904; [Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 26776].*

a priori wytyczne konserwatorskie i zakres dokumentacji projektowej. I nie jest to w skali całej inwestycji prosty wybór zasady rekonstrukcji, kreacji konserwatorskiej lub konserwacji, lecz działanie pomiędzy skrajnie różnymi doktrynami konserwatorskimi.

Każdy zabytek jest przypadkiem indywidualnym, nośnikiem różnorodnych wartości, podlegającym innym uwarunkowaniom konserwatorskim. W związku z tym nie wypracowano uniwersalnych procedur określających gotowe zasady traktowania dziedzictwa kulturowego [Szmygin 2008, s. 145]. Postępowanie konserwatorskie nie jest też w żaden sposób regulowane przez prawo, a zasady konserwatorsko-restauratorskie określone są przede wszystkim w dokumentach doktrynalnych, mających na celu jedynie formułowanie programów czy też kodyfikację postępowania. Nie mają one statusu obowiązujących norm, mimo to wpływają na uporządkowanie praktyki konserwatorskiej [Szmygin 2015, s. 11]. Do najważniejszych tekstów doktrynalnych należy sporządzona w 1964 r. Karta Wenecka. Podkreśla ona rolę konserwacji i restauracji⁴ jako dyscypliny, która „odwołuje się do wszystkich gałęzi nauki i techniki, mogących wnieść wkład do badań i ochrony dziedzictwa architektonicznego” [Postanowienia i uchwały 1966, art. 2, s. 20], a której celem jest zachowanie dla przyszłych pokoleń zarówno jego wartości materialnej, jak i niematerialnej – świadectwa historii [Postanowienia i uchwały 1966, art. 3, s. 20].

Istotną kwestią w zakresie rewaloryzacji zabytku jest ochrona jego autentyczności. W Karcie Weneckiej podkreśla się wyjątkowy charakter zabiegu restauracji, której celem jest „zachowanie i ujawnienie estetycznej i historycznej wartości zabytku”, która „polega na poszanowaniu dawnej substancji i elementów stanowiących autentyczne dokumenty przeszłości” [Postanowie-

tion's outcome depends on discoveries or findings during construction work, financial and human factors, correcting initially assumed conservation guidelines and the scope of design documentation. And it is not, on the scale of the entire project, a simple choice of the principle of reconstruction, conservation design or preservation, but acting between extremely different conservation doctrines.

Each monument is an individual case, a carrier of a diverse range of values, subject to different conservation conditions. As a result, no universal procedures have been developed to define pre-set rules on how cultural heritage should be treated [Szmygin 2008, p. 145]. A conservation procedure is also not regulated by law in any way, and conservation and restoration principles are primarily set out in doctrinal documents, aimed at formulating programs or codifying the procedure. They do not have the status of binding standards, and yet they affect how conservation practice is structured [Szmygin 2015, p. 11]. Among the most important doctrinal texts is the Venice Charter, written in 1964. It emphasizes the role of conservation and restoration³ as a discipline that “must have recourse to all the sciences and techniques which can contribute to the study and safeguarding of the architectural heritage” [Postanowienia i uchwały 1966, Article 2, p. 20], whose goal is to preserve for future generations both its tangible and intangible value—a testimony to history [Postanowienia i uchwały 1966, Article 3, p. 20].

The protection of a monument's authenticity is an essential matter in revalorization. The Venice Charter highlights the unique nature of the restoration procedure, which aims to “preserve and reveal the aesthetic and historic value of the monument,” which “is based

nia i uchwały 1966, art. 9, s. 20]. Ochrona dziedzictwa wymaga zachowania autentycznej substancji, jej materii, formy oraz funkcji, będących nośnikiem wartości, która powinna pozostać w postaci niezafalszowanej, a „elementy przeznaczone do zastąpienia części brakujących powinny harmonijnie włączać się do całości, odróżniając się zarazem od partii autentycznych, ażeby restauracja nie fałszowała dokumentu sztuki i historii” [Postanowienia i uchwały 1966, art. 12, s. 21].

Problematykę autentyczności zabytku porusza Olgierd Czerner⁵, pisząc w jednym ze swych artykułów: „Autentyzm jako wartość wydaje się wartością sumaryczną, na którą składają się: autentyzm materiału, technologicznej i konstrukcyjnej struktury obiektu, autentyzm funkcji, [...] formy oraz [...] oddziaływania i skojarzeń. Nie wszystkie wymienione elementy mają jednakowe znaczenie. Jeżeli jednak rozważymy wartość autentyczności w stosunku do innych wartości przypisywanych temu samemu obiektowi, to wydaje się, że powinna wystąpić przed innymi, a jako taka mieć wpływ na możliwość zaistnienia i wysokość innych wartości” [Czerner 1974, s. 180–183; Czerner 2004, s. 97–102].

Historia budowy zespołu szkolnego

Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej od 1968 r. ma siedzibę w zespole budynków dawnej Szkoły Rzemiosł Budowlanych i Wyższej Szkoły Budowy Maszyn przy ul. Prusa 53/55. Ukończony w 1904 kompleks szkolny wyróżniał się wśród wrocławskich inwestycji komunalnych na początku XX w. dużą skalą, bogatą formą i nasyconą symboliką secesyjną dekoracją. Główny gmach (obecnie E-1), składający się z dwóch skrzydeł spiętych wieżą zegarową, stanął przy północnej granicy posesji przy ul. Prusa, dom mieszkalny dla dyrektorów szkół (obecnie E-5) – od zachodu, przy ul. Rozbrat (Bockstraße), parterowy budynek sanitariatów dla uczniów (nieistniejący) – w centralnej części dziedzińca. Laboratorium maszynowe (obecnie E-3) zlokalizowane przy ul. Chemicznej (Bauschulstraße) ukończono w południowej części działki w 1907 r.

Szkoła Rzemiosł Budowlanych kształciła przyszłych mistrzów i techników w prywatnej i publicznej służbie budowlanej w oddziałach budownictwa lądowego (*Hochbau*) i inżynierii (*Tiefbau*), Wyższa Szkoła Budowy Maszyn – techników maszynowych i elektrotechników. Wywodziły się one z utworzonej w 1875 r. Szkoły Przemysłowej (*Gewerbeschule*). Ideę architektury nowej miejskiej inwestycji, jako „olbrzymiej pomocy dydaktycznej do budowania [...] najznakomitszego rodzaju” [Plüddemann 1906, s. 367] dla uczniów, nakreślił architekt miasta Richard Plüddemann (1846–1910). Wykonanie projektu i prowadzenie inwestycji zostały powierzone architektowi magistrackiemu Karlowi Klimmowi (1856–1924). Pracami budowlanymi kierował architekt i mistrz murarski Gustav Haase. Kompleks budynków miał być dla uczniów wzorem doskonałej jakości rzemiosła budowlanego. Gwarantował ją wybór wykonawców w trybie publicznych przetargów, w których brały udział głównie

on respect for original material and authentic documents” [Postanowienia i uchwały 1966, Article 9, p. 20]. The protection of heritage requires the preservation of authentic substance, its matter, form and use, which are carriers of values that should be preserved in an unfalsified form, and “replacements of missing parts must integrate harmoniously with the whole, but at the same time must be distinguishable from the original so that restoration does not falsify the artistic or historic evidence” [Postanowienia i uchwały 1966, Article 12, p. 21].

The issue of the authenticity of the monument is addressed by Olgierd Czerner,⁴ who wrote in one of his articles: “Authenticity as a value seems to be a summary value, which consists of the authenticity of material, the technological and technical structure of the building, authenticity of use, [...] form, and [...] influence and associations. Not all these elements are equally significant. However, if we consider the value of authenticity in relation to other values attributed to the same building, it seems that it should be placed before the others, and as such affect the possibility of the existence and level of other values” [Czerner 1974, pp. 180–183; Czerner 2004, pp. 97–102].

History of the school complex's construction

The Faculty of Architecture of the Wrocław University of Science and Technology has had its headquarters in the complex of buildings of the former Building Crafts School and the Higher School of Machine Construction at 53/55 Prusa Street since 1968. Completed in 1904, the school complex stood out among Wrocław's early-twentieth-century municipal buildings due to its large scale, rich form and Art Nouveau decoration, saturated with symbolism. The main building (now E-1), which consists of two wings linked by a clock tower, was placed at the northern boundary of the property on Prusa Street, while the residence for school principals (now building E-5)—to the west, was placed on Rozbrat Street (Bockstraße), and the one-story sanitary building for students (which no longer exists)—in the central part of the courtyard. The machine laboratory (now E-3) on Chemiczna Street (Bauschulstraße) was completed in the southern part of the plot in 1907.

The Building Crafts School trained future master craftsmen and technicians in the private and public construction service in the departments of structural engineering (*Hochbau*) and civil engineering (*Tiefbau*), the Higher School of Machine Construction trained machine and electrical technicians. They originated from the Trade School (*Gewerbeschule*), established in 1875. The idea of the architecture of the new municipal project, as a “tremendous teaching aid for building [...] of the most excellent kind” [Plüddemann 1906, p. 367] for students, was outlined by city architect Richard Plüddemann (1846–1910). The design and management of the project were entrusted to magistrate architect Karl Klimm (1856–1924). The construction work was directed by architect and master mason Gustav Haase. The

renomowane wrocławskie firmy, a oprócz wyceny, ważnym kryterium było ich doświadczenie. W zamkniętym przetargu wybierano tylko wysoko wyspecjalizowane przedsiębiorstwa, np. wykonujące skomplikowane konstrukcje, posługujące się opatentowanymi technologiami, lub artystów zaproszonych do wykonania dekoracji [Breslauer Bürgerbuch 1911, s. 11–15].

Prace murarskie prowadziła m.in. firma Hermanna Flecka, architekta i mistrza murarskiego. Nowoczesne żelbetowe stropy zostały zrealizowane przez przedsiębiorstwo braci Huber. Prace rzeźbiarskie na elewacji i we wnętrzu budynku głównego szkoły powierzono rzeźbiarzom i mistrzom kamieniarskim Wilhelmowi Künzelowi i Carlowi Hillerowi (Künzel u. Hiller), a w domu dyrektorów – firmie Zeidler & Wimmel z Bolesławca. Zakłady stolarskie to Gebrüder Bauer – dostawcy dworów cesarskiego i królewskiego (stolarza okienna) i J.[ulius] Glier (drzwi, wystrój auli). Wykonawcy prac ślusarskich i kowalskich to m.in. przedsiębiorstwa Gustav Trelenberg (schody) i A. G. Meinecke (kratki drzwi i okien, balustrady). Autorem wystroju malarskiego wnętrza budynku szkoły był malarz dekorator Edmund Görtz, natomiast auli – Hans Rumsch, malarz dworski. Witraże auli powstały w pracowni profesora Alexandra Linnemanna, autora witraży wielu niemieckich katedr, wykonane prawdopodobnie przez jego syna Ottona. Posadzki i okładziny ścienne z terazzo są dziełem drezdeńskiej firmy Giacomina de Michiel [Gryglewska 2012, s. 1145–1153].

Przebieg rewaloryzacji Kampusu E

W 2010 r. rozpoczął się poprzedzony badaniami historycznymi i architektonicznymi oraz konserwatorskimi⁶ proces rewaloryzacji Kampusu E. W latach 2010–2011 wykonano remont więźby dachowej i wymianę pokrycia dachu budynku E-1⁷, w latach 2011–2013 – remont elewacji, polegający m.in. na wymianie tynków i konserwacji detali z piaskowca⁸. W 2014 rozpoczął się kapitalny remont dawnego domu dyrektorów E-5⁹, w 2015 – przebudowa dawnego laboratorium maszynowego E-3 na bibliotekę wydziałową¹⁰ (oba zakończone w roku 2016). W 2015 w budynku E-1 przeprowadzono wymianę okien i renowację części zabytkowej stolarstwa okiennej korytarzy i klatek schodowych¹¹. W 2017 rozpoczęto jego kompleksowy remont z przebudową, zakończony na początku roku 2019. Ujęte wówczas w dokumentacji projektowej prace konserwatorskie zrealizowano tylko w niewielkim zakresie¹².

Budynek E-1 – pokrycie dachu

Dwukrotny remont dachu (po 1945 i w latach 90. XX w.) polegał na przełożeniu i uzupełnieniu oryginalnej szklawicy, ryflowanej, brązowej dachówki karpiołki kładzonej na zaprawie wapiennej. Z tego powodu do współczesności zachowały się dachówki w większości uszkodzone, w niepełnym asortymencie, w ilości stanowiącej ok. 25% powierzchni pokrycia dachu. Podczas prac rozbiórkowych odnaleziono na dachu

building complex was to be a model of perfection in construction craftsmanship for students. This was to be ensured by the selection of contractors through public tenders, in which mainly reputable Wrocław companies took part, and in addition to pricing, experience was likewise a significant criterion. Only highly specialized companies, such as those that built complex structures or used patented technologies, or artists invited to make decorations, were selected in a closed bidding procedure [Breslauer Bürgerbuch 1911, pp. 11–15].

The masonry work was performed by, among others, the company of Hermann Fleck, an architect and master mason. The modern reinforced concrete ceilings were built by the Huber Brothers company. The sculptural work on the facade and interior of the school's main building was entrusted to sculptors and master masons Wilhelm Künzel and Carl Hiller (Künzel u. Hiller), and in the principals' house to the Zeidler & Wimmel company from Bolesławiec. The carpentry companies were Gebrüder Bauer—suppliers to the imperial and royal courts (window frames) and J.[ulius] Glier (doors, main hall décor). Contractors for iron and smithed fittings included the companies Gustav Trelenberg (stairs) and A.G. Meinecke (door and window grates, balustrades). The author of the interior painterly decorations of the school building was decorative painter Edmund Görtz, while the auditorium was designed by Hans Rumsch, a court painter. The stained-glass windows of the main hall were created in the studio of Professor Alexander Linnemann, the author of stained-glass windows for many German cathedrals, and probably made by his son Otto. The terrazzo floors and wall cladding were the work of the Dresden-based company of Giacomo de Michiel [Gryglewska 2012, pp. 1145–1153].

The course of the revalorization of Campus E

In 2010, the process of revalorization of Campus E began, and was preceded by a historical, architectural and conservation investigation.⁵ In the years 2010–2011, the roof truss was repaired and the roofing of building E-1 was replaced,⁶ and in the years 2011–2013, the facade was renovated, including replacement of plaster and conservation of sandstone details.⁷ In 2014, the major renovation of the former E-5 principals' house began,⁸ and in 2015—so did the adaptation of the former E-3 machine laboratory into a faculty library⁹ (both completed in 2016). In 2015, building E-1 had some of its windows replaced and its historical corridor and stairwell windows were renovated.¹⁰ In 2017, the building's comprehensive renovation with reconstruction began, and was completed in early 2019. The restoration work included in the design documentation at the time was performed only to a small extent.¹¹

Building E-1 – roofing

The two instances when the roof was repaired (after 1945 and in the 1990s) consisted of repositioning and

Ryc. 2. Fragment fasady budynku E-1 w 1904 [Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, sygn. 1168]; stan przed remontem w 2008; stan po remoncie elewacji i dachu w 2015; fot. współczesne A. Gryglewska.

Fig. 2. A fragment of the facade of building E-1 in as seen in 1904 [Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, sign. 1168]; condition before renovation of 2008; condition after renovation of facade and roof in 2015; contemporary photo by A. Gryglewska.

i poddaszu tylko niewielką liczbę oryginalnych gąsiorów i ich zakończeń, pojedyncze dachówki szczytowe z lukarn, klinowe do wykonania koszy, niewielką ilość dachówki wieżowej, jedną płytkę z ciemnoszarego łupka, którym pokryte były boki lukarn, a także fragment pokrycia z dachówki szklanej (została ponownie zamontowana na dachu). Potwierdzono słuszność przyjętej w założeniach projektowych zasady wymiany całego pokrycia dachu i możliwość zastosowania zbliżonych do pierwotnych materiałów, kolorystyki, form detali, metod krycia („podwójnie w koronkę”, „w łuskę”). Doprecyzowano kolor angoby pokrywającej ceramiczną dachówkę i łupka oraz różnorodność ceramicznych detali. Opierzenia, rynny osłonięte attyką z blachy falistej i rury spustowe zostały odtworzone w pierwotnej formie. Ze względów technicznych do wykonania opierzeń i systemu odwodnienia użyto blachy miedzianej (zamiast pierwotnej cynkowej lub stalowej ocynkowanej, malowanej w kolorze rudoczerwonym i czarnym). Nie wykonano też zaokrąglonych koszy z dachówki klinowej. Szpice z blachy miedzianej nad wieżami i wieżyczkami wentylacyjnymi zostały poddane konserwacji, dwa zrekonstruowano (nad wieżyczką wentylacyjną od strony ul. Rozbrat i w formie kwiatu – nad daszkiem od strony ul. Prusa). Przywrócono na podstawie historycznej dokumentacji oryginalny kształt i kamienną okładzinę kominą przy wieży zegarowej w miejscu wymurowanego z cegły w latach 70. XX w., wieżyczkę wentylacyjną nad aulą, a nawet powiązany z lokalizacją wież i kominów układ instalacji odgromowej z 1904 r. (ryc. 2).

replenishing the original glazed, fluted brown beaver tail tile laid in lime mortar. For this reason, mostly damaged tiles, in an incomplete range, have survived to the present day, in an amount representing about 25% of the roofing area. During dismantlement works, only a small number of original ridge tiles and their ends were found on the roof and in the attic, a few gable tiles from the dormers, wedge-shaped tiles for valleys, a small number of tower tiles, one tile of dark gray slate, with which the sides of the dormers were covered, and a fragment of glass tile roofing (it was reinstalled on the roof). The validity of the principle adopted in the design assumptions, namely to replace the entire roof cladding and the use of materials, colors, forms of detailing, methods of covering (“double running pattern,” “fish scale”) similar to the originals was confirmed. The color of the slip covering the ceramic tiles and slate, as well as the variety of ceramic details, were clarified. Flashing, gutters sheathed in corrugated sheet attics and downpipes were restored in their original form. For technical reasons, the flashing and roof drainage system were made using copper sheeting (instead of the original zinc or galvanized steel, painted in a ruddy red or black color). Rounded, wedge-shaped tile valleys were also not made. The copper sheet metal spires over the towers and ventilation turrets were restored, two were reconstructed (over the ventilation turret on the Rozbrat Street side and in the form of a flower—over the canopy on the Prusa Street side). The original shape and stone cladding of the chimney at

Budynek E-1 – elewacje

Realizacja remontu elewacji rozpoczęła się w 2011 r. na podstawie projektu z 2008 wykonanego przed badaniami historycznymi i konserwatorskimi oraz sformułowaniem na ich podstawie wniosków. Wymagało to korekty projektu i przetestowania zapraw pod kątem ich faktury i barwy przed przewidywaną wymianą tynków, by uzyskać wygląd jak najbliższy oryginalnemu. Wcześniej wykluczono ich naprawę metodami konserwatorskimi. Przeprowadzono próby restauracji – uzupełnienia i scalenia kolorystycznego fragmentu elewacji, co przy dużych ubytkach powierzchni tynków, spękania, odspojeniu i wypłukaniu zewnętrznej warstwy czesanej, ze śladami korozji biologicznej, przyniosło niezadowolający efekt.

Na elewacjach oryginalnie pokrytych zaprawą wapienną (tzw. „czeskim” tynkiem wapiennym, *Böhmische Kalkmörtel*) z niewielką domieszką cementu portlandzkiego¹³ wymieniono tynki, zachowując identyczny kolor i fakturę czesanej, barwionej w masie zaprawy konserwatorskiej na bazie wapienno-cementowej (w wierzchniej warstwie KEIM Universalputz z dodatkiem pigmentów mineralnych). Odtworzono wzór poziomych pasów, przypominających kamienne ciosy i kontynuujących podziały kamieniarki na elewacjach. Oryginalny tynk (świadek dawnej techniki), oczyszczony i scalony kolorystycznie z elewacją, zachowano na południowej elewacji wieży zegarowej.

Poddano naprawie i konserwacji elementy z piaskowca oraz uzupełniono ubytki gzymsu koronującego, nadproży i filarów międzyokiennych. Ubytki były uzupełniane metodą flekowania, w mniejszym zakresie – kitowania. Zostały odsłonięte, oczyszczone lub zrekonstruowane niemieckie napisy na elewacji północnej (od strony ul. Prusa).

Architektura gmachu szkoły zawodowej otrzymała na początku XX w. starannie opracowany wystrój elewacji i wnętrza, z powściągliwą, secesyjną dekoracją rzeźbiarską i malarską. Była przykładem wprowadzenia w życie artystycznego wychowania młodzieży (*Kunsterziehung*), idei niemieckiej pedagogiki na przełomie XIX i XX w. Dekoracja rzeźbiarska na elewacji frontowej prezentowała tematykę państwa, miasta, rzemiosł i szkolnych przedmiotów wykładowych, informując w ten sposób o znajdującej się we wnętrzu instytucji i jej przynależności, latach budowy i funkcji budynku. Uzupełniały ją wykute w kamieniu przez artystę rzeźbiarza napisy, mówiące o specjalności i usytuowaniu szkół w budynku, umieszczone na tle gałązek sosny, liści dębu, buku, bluszczu, kwiatów i liści kasztanowca, motywów niosących symbolikę siły, zdrowia i cnót. Inskrypcje te z różnorodną „starannością”, mozołem i poniesionymi kosztami zostały zniszczone w latach powojennych (prawdopodobnie w 1948), gdy celem polityki nowego państwa polskiego stało się wyparcie niemieckiej przeszłości miasta. Napisy były skuwane aż do ornamentalnego tła, starannie tynkowane po pokryciu niszczącą kamień cementową „obrzutką”, czasem tylko zakryte lekką, wapienną zaprawą. Metody te i stan zachowania

the clock tower were reconstructed based on historical documentation, in place of one that was built in brick in the 1970s, the ventilation turret above the auditorium, and even the lightning protection system from 1904, which is related to the location of the towers and chimneys (Fig. 2).

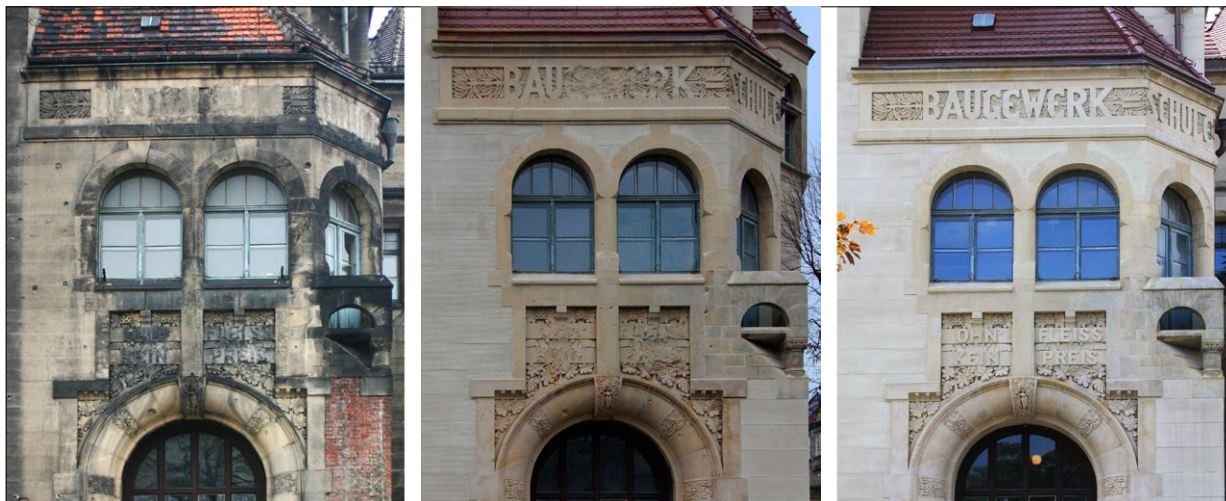
Building E-1 – facades

Facade renovation works commenced in 2011, based on a 2008 design documentation prepared before the historical and conservation investigation and the formulation of guidelines on their basis. This required revising the design and testing the mortars for texture and color before the planned plaster replacement to ensure an appearance as close to the original as possible. Plaster repair using conservation method had been ruled out earlier. Restoration attempts were made—to fill in and blend a fragment of the facade in terms of color, which, in the face of significant damage to plastered surfaces, cracks, delamination and the washing out of the external textured plaster, with traces of biological corrosion, produced unsatisfactory results.

On facades originally covered with lime mortar (so-called “Bohemian” lime plaster, *Böhmische Kalkmörtel*) with a small admixture of Portland cement,¹² the plasters were replaced, maintaining an identical color and texture of the combed, integrally colored, lime-cement-based conservation mortar (top layer of KEIM Universalputz with mineral pigment additives). The pattern of horizontal strips which resemble stone blocks and continue the divisions of stonework on the facades, was recreated. The original plaster (a testament to the old technique), cleaned and merged in color with the facade, was preserved on the southern facade of the clock tower.

Sandstone elements were repaired and preserved, and damage in the crown cornice, lintels and inter-window pillars were restored. Defects were filled by plugging, and to a lesser extent by puttying. German inscriptions on the northern facade (from Prusa Street) were uncovered, cleaned or reconstructed.

The architecture of the vocational school building received a carefully crafted facade and interior design in the early twentieth century, with a modest Art Nouveau sculptural and painting decoration. It was an example of the implementation of artistic education of youth (*Kunsterziehung*), an idea of German pedagogy from the late nineteenth and early twentieth centuries. The sculptural decoration on the front facade presented themes of the state, the city, crafts and school subjects taught, thus informing about the institution inside and its affiliation, the years of construction and the building’s form of use. It was complemented by inscriptions carved in stone by a sculptor, stating the specialty and location of the schools in the building, placed against a background of pine branches, oak leaves, beech leaves, ivy, flowers and chestnut leaves, motifs carrying the symbolism of strength, health and virtues. These inscriptions, with varying degrees of

Ryc. 3. Portal dawnego wejścia do Szkoły Rzemiosł Budowlanych – stan napisów i dekoracji rzeźbiarskiej w 2008 (napisy skute i zatarte zaprawą ok. 1948); stan w 2011 (napisy po oczyszczeniu); stan w 2012 (po rekonstrukcji liter); fot. A. Gryglewska.

Fig. 3. The portal of the former entrance to the Building Crafts School – condition of inscriptions and sculptural decoration in 2008 (inscriptions hacked away and covered with mortar around 1948); condition in 2011 (inscriptions after cleaning); condition in 2012 (after letter reconstruction); photo by A. Gryglewska.

dekoracji zostały rozpoznane w 2011 r. podczas prac przy konserwacji kamiennych detali. Projekt remontu elewacji opierał się na założeniu, że inskrypcje się nie zachowały, i zawierał zapis o rekonstrukcji liter z odlewów. Te natomiast były uszkodzone w różnym stopniu i stanowiły dowód wydarzeń historycznych, jakie miały miejsce we Wrocławiu po 1945. Z punktu widzenia zasad praktyki konserwatorskiej zgodnych z dokumentami doktrynalnymi, takimi jak Karta Wenecka czy Karta ICOMOS [Karta ICOMOS 2003], relief jako dzieło artysty nie powinien być rekonstruowany¹⁴. Konsultacje z urzędem Miejskiego Konserwatora Zabytków i dyskusje akademickie nie przyniosły jednoznacznego rozstrzygnięcia, skute litery zostały odtworzone wiosną 2012 r. Zamiast zakładanych w projekcie odlewów wykonano litery z piaskowca dobranego do tła i wklejono w zachowaną kompozycję po wyrównaniu podłoża. Została zrekonstruowana w całości sentencja „OHN’ FLEISS KEIN PREIS” (poza oryginalnym apostrofem) i kilka liter ze znajdującego się nad nią napisu „BAUGEWERK =SCHULE” (ryc. 3).

Budynek E-1 – wnętrza

Maksyma „Bez pracy nie ma kołaczy”, ozdobiona kwiatami kasztanowca i dzięciołem, wieńczyła nieistniejące dziś wejście do dawnej Szkoły Rzemiosł Budowlanych od strony ul. Bolesława Prusa. Uczeń szkoły, po przejściu biegu schodów na osi wejścia, był motywowany kolejnym napisem w holu: „EIN TÜCHTIG GEWERKE DES VOLKES STÄRKE” („Zdolny rzemieślnik siłą narodu”) umieszczonym wśród zwojów wstęgi. Sentencja pojawiła się wcześniej w dokumentacji niezrealizowanego projektu wystroju auli Hansa Rumscha [Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 18936] i tu ją skrzętnie wykorzystano. Napis ten, wykonany (wycięty) w zaprawie, został poddany konser-

“thoroughness,” labor and expense, were destroyed in the postwar years (probably in 1948), when the goal of the policy of the new Polish state became to expunge the city’s German past. The inscriptions were chiseled down to the ornamental background, then carefully plastered after being covered with a stone-damaging cement scratch coat, and sometimes merely covered with light, lime mortar. These methods and the state of preservation of the decoration were identified in 2011 during work on the restoration of the stone details. The facade restoration design documentation was based on the assumption that the inscriptions had not survived, and included a provision to reconstruct the letters from castings. These, however, were damaged to varying degrees and provided evidence of historical events that took place in Wrocław after 1945. By principle of conservation practice as stipulated in doctrinal documents such as the Venice Charter and the ICOMOS Charter [Karta ICOMOS 2003], the relief, as a work of an artist, should not be reconstructed.¹³ Consultations with the office of the Municipal Conservation Officer and academic discussions did not produce a conclusive solution, and the letters that had previously been hacked away were reconstructed in the spring of 2012. Instead of the casts assumed in the design documentation, the letters were made of sandstone matched to the background and glued into the preserved composition after leveling the base. The phrase “OHN’ FLEISS KEIN PREIS” (except for the original apostrophe) and a few letters from the “BAUGEWERK =SCHULE” inscription above it were reconstructed in full (Fig. 3).

Building E-1 – interiors

The maxim “No work, no pay,” decorated with chestnut blossoms and a woodpecker, crowned no-longer-existing entrance to the former Building Crafts School

Ryc. 4. Wykonane w zaprawie reliefy z sentencjami odsłonięte na korytarzu I piętra i w holu na parterze budynku E-1 po ukończeniu prac konserwatorskich w styczniu 2019; fot. D. Oleś.

Fig. 4. Mortar reliefs with the maxims uncovered in the corridor of the second floor and in the lobby on the first floor of building E-1 after restoration work was completed in January 2019; photo by D. Oleś.

wacji w latach 2017–2019 w trakcie prac remontowych we wnętrzach gmachu szkoły (ryc. 4). Dwa podobne napisy wykonane metodami sztukatorskimi, znajdujące się na gurtach sklepienia na korytarzu I piętra, zostały również oczyszczone z wtórnie użytej zaprawy i farb. Prace konserwatorskie polegały na wzmocnieniu powierzchni roztworem paraloиду, podklejeniu, uzupełnieniu ubytków i delikatnym scaleniu farbą laserunkową. Lokalizacja sentencji „LEBE UM ZU LERNEN, LERNE UM ZU LEBEN” („Żyj, by się uczyć, ucz się, by żyć”) była znana od 2009 r., natomiast kolejny napis (naprzeciwko) okazał się niespodzianką. „WER FEST GEGRUEND'T FUERCHT KEINEN WIND” („Kto ma mocne fundamenty, nie obawia się wiatru”) – ta maksyma niosła uczniom przekaz o podwójnym znaczeniu, dotyczącym zarówno „sztuki budowania”, jak i budowania życia zgodnie z tradycją chrześcijańską¹⁵. Została odkryta „dzięki” wykonaniu bruzdowania pod przewody elektryczne przez kluczowe do odczytania reliefu litery.

Nieliczne prace konserwatorskie z przełomu lat 2018 i 2019 objęły również konserwację reliefu w holu przed aulą na III piętrze. Odlana przez sztukatorów gipsowa replika dekoracji z wyburzanego domu przy ul. Ruskiej 62 we Wrocławiu, przedstawiająca sztukę budowania w stylu antycznym, pasowała tematycznie

on the side of Bolesława Prusa Street. The school's students, after walking up a flight of stairs on the axis of the entrance, were motivated by another sign in the lobby: „EIN TUCHTIG GEWERKE DES VOLKES STÄRKE” („A capable craftsman is the strength of the nation”) placed among the scroll's folds. The sentence appeared earlier in the documentation of Hans Rumsch's unbuilt design for the auditorium's decoration [Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sign. 18936], and here it was used meticulously. This inscription, made (cut) in mortar, was subjected to conservation in the years 2017–2019 during renovation work on the interior of the school building (Fig. 4). Two similar inscriptions made using stucco methods, located on the vault's transverse arches in the second-floor corridor, were also stripped of non-original mortar and paint. The conservation work consisted of reinforcing the surface with a paraloid solution, underpainting, repairing damage and gentle consolidation with glaze paint. The location of the maxim „LEBE UM ZU LERNEN, LERNE UM ZU LEBEN” („Live to learn, learn to live”) had been known since 2009, while the other inscription (opposite the first) came as a surprise. „WER FEST GEGRUEND'T FUERCHT KEINEN WIND” („Whoever has a firm foundation does not fear the wind”)—this maxim carried a message to the students with a double meaning,

Ryc. 5. Gipsowa replika reliefu z wyburzonego domu przy ul. Ruskiej 62 na III piętrze budynku E-1 po pracach konserwatorskich w grudniu 2018, 2019; fot. D. Oleś.

Fig. 5. A plaster replica of the relief from the demolished house at 62 Ruska Street on the fourth floor of building E-1, after conservation work in December 2018, 2019; photo by D. Oleś.

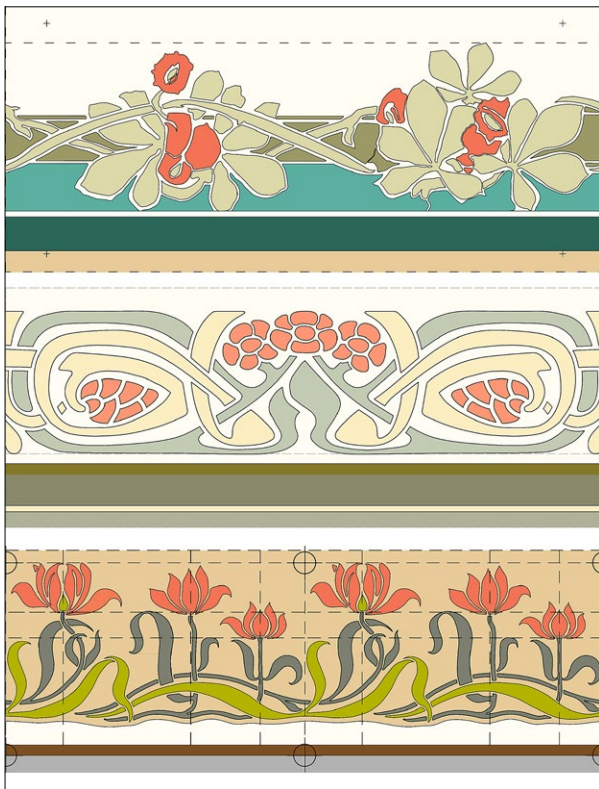
do specjalności szkoły. W 1904 r. została tu zamocowana i ujęta w nową ramę z napisem informującym o jej historii. W czasie montażu znajdującego się powyżej okna rama uległa uszkodzeniu, co zmusiło inwestora do przeprowadzenia prac naprawczych i konserwatorskich. Relief i napisy oczyszczono. Odlew, pokryty wieloma warstwami farby, musiał być po oczyszczeniu punktowo uzupełniony i wygładzony, następnie pomalowany kryjącą farbą z naniesieniem, jak w oryginale, ciemnego retuszu naśladowującego stary kamień, co uczyniło relief. Napis uzupełniono i pomalowano, a najlepiej zachowane miejsce z wyrazem GESETZT zostało jedynie zabezpieczone paraloidem jako świadek (ryc. 5). Zatem w przypadku dekoracji sztukatorskich zastosowano różne metody konserwacji w zależności od ich stanu, mniej lub bardziej ingerujące w zachowane dzieło.

Podczas prac remontowych we wnętrzu wykonano rekonstrukcję pierwotnej kolorystyki holów zachodniego skrzydła budynku. Uzupełnienie badań stratygraficznych z 2009 r., rozpoznanie zasad kompozycji kolorystycznej, również na podstawie zachowanej ikonografii i historycznych opisów technicznych, pozwoliły na rekonstrukcję kolorów ścian i sklepień po wzmocnieniu ich powierzchni i nałożeniu cienkowarstwowej szpachli wapiennej. Nie odtworzono przewidzianych w projekcie konserwatorskim wielobarwnych fryzów szablonowych nad lamperiami (z powodu braku środków). Lamperie zostały zakończone tylko ciemniejszym paskiem będącym podstawą ornamentu, a zachowane fragmenty oryginalnego fryzu – zabezpieczone. Na granicy kolorów, pod kamiennymi wspornikami wykonano pionowe pasy w kolorze piaskowca. Pastelowe odcienie złamanych bieli, kości słoniowej, bladego różu, oliwkowych i szmaragdowych zieleni wpisały się w gamę kolorystyczną użytego w budynku kamienia – piaskowca w kolorach od białego, przez

concerning both the “art of building” and building a life in accordance with Christian tradition.¹⁴ It was discovered “thanks” to the making of grooves for electrical wires through the key letters for reading the relief, thus damaging them.

A small number of restoration works towards the end of 2018 and in the beginning of 2019 also included the conservation of a relief in the lobby in front of the auditorium on the fourth floor. The gypsum replica of the decoration from a now-demolished house on 62 Ruska Street in Wrocław that the stucco artists cast presented the art of building in the ancient style, and was seen as thematically fitting the school’s specialization. In 1904, it was fixed here and placed in a new frame with an inscription telling its history. During the installation of the window above, the frame was damaged, forcing the project owner to carry out repair and maintenance work. The relief and inscriptions were cleaned. The cast, covered with many layers of paint, had to be spot-filled and smoothed after cleaning, then painted with opaque paint with the application, as in the original, of a dark retouch to mimic old stone, which made the relief more legible. The inscription was completed and painted, and the best-preserved spot with the word GESETZT was only secured with a paraloid as a an original trace (Fig. 5). Therefore, for stucco decorations, different methods of conservation were applied depending on their condition, with varying degrees of invasiveness.

During the renovation work on the interior, the original color scheme of the halls of the west wing of the building was reconstructed. A supplementation of the 2009 stratigraphic survey, the identification of color composition precepts, also on the basis of preserved iconography and historical technical documentation, made it possible to reconstruct the colors of the walls and vaults after reinforcing their surfaces and applying

Ryc. 6. Rekonstrukcje fryzów nad lamperiami na podstawie zachowanych reliktyw – od góry: fryzy na parterze holu i na korytarzu II piętra budynku E-1, projekt rekonstrukcji fryzu klatki schodowej na podstawie zachowanych reliktyw w budynku E-5 (dawny dom dyrektorów, „tołpówka”); oprac. A. Gryglewska, A. Witkowska, D. Oleś, M. Rusnak.

Fig. 6. Reconstructions of friezes above the dado on the basis of preserved relics – from above: friezes on the first floor of the lobby and on the corridor of the third floor of building E-1, reconstruction design of the frieze of the staircase on the basis of preserved relics in building E-5 (former principals' house, "tołpówka"); by A. Gryglewska, A. Witkowska, D. Oleś, M. Rusnak.

beżowy, pomarańczowy po czerwony, granitu strzelińskiego i barwionego terazzo.

Forma fryzów znana była z fotografii z 1904 r. Podczas badań i prac remontowych od 2010 r. były wykonywane kopie i dokumentacja fotograficzna ich reliktyw, co umożliwiło rysunkową rekonstrukcję modułów fryzów na parterze i II piętrze budynku (ryc. 6). Dzięki badaniom konserwatorskich udało się odnaleźć fragment fryzu na parterze, wykonany wyjątkowo techniką olejną (ryc. 7), i ornament na II piętrze, pod ościeżnicą drzwi na korytarzu (zamontowanych ok. 1910), wykonany farbą klejową, bardzo delikatny i osypujący się. Został on wyeksponowany dzięki przesunięciu drzwi, uzupełniony i zabezpieczony. W czasie prowadzonych do początku 2019 r. prac nie poddano konserwacji kamiennych elementów konstrukcji klatek schodowych, stopni schodów, kolumn, żelaznych i kamiennych balustrad, powierzchni posadzek i okładzin ściennych z terazzo. Nie udało się też ukończyć rozpoczętej renowacji zażytkowej stolarki drzwiowej. Prac konserwatorskich nie wykonano w obrębie odkrytego w ostatniej fazie

Ryc. 7. Świadek fryzu w holu na parterze budynku E-1 po konserwacji ukończonej w styczniu 2019; fot. D. Oleś.

Fig. 7. Preserved original fragment of the frieze in the lobby on the first floor of building E-1 after conservation completed in January 2019; photo by D. Oleś.

a thin layer of lime putty. The multicolored stenciled friezes over the dado featured in the conservation design documentation were not restored (due to lack of funds). The dado was finished only with a darker strip that is the base of the ornament, and the preserved parts of the original frieze were protected. At the edge of the colors, underneath stone cantilevers, vertical strips in the color of sandstone were made. Pastel shades of off-whites, ivory, pale pink, olive and emerald greens were in keeping with the range of colors of the stone used in the building—sandstone in colors ranging from white to beige, orange to red, Strzelin granite and tinted terazzo.

The form of the friezes was known from a 1904 photograph. During the research and renovation work that began in 2010, copies and photographic documentation of their relics were made, which enabled the graphical reconstruction of the frieze modules on the first and third floors of the building (Fig. 6). The conservation investigation led to the finding a fragment of the frieze on the first floor, made, as an exception, in oil (Fig. 7), and an ornament on the third floor, under the door frame in the corridor (installed around 1910), made with distemper paint, very delicate and crumbling. It was exposed by moving the door, repaired and secured. During the works carried out before the beginning of 2019, the stone structural elements of the stairwells, stair treads, columns, iron and stone balustrades, and terrazzo floors and wall cladding were not subjected to conservation. The restoration of the historic doors, although initiated, was not completed. Conservation work was not done on the broad strip of frieze in sepia tones, with a carline leaf and flower motif that had been discovered in the last phase of the renovation (Fig. 8). The scope of the project and conservation work did not include the interior of the auditorium with its painting and woodcarving decoration.

Building E-5 – former principals' house

The residential building, slightly damaged in 1945 (within the attic section), inhabited by Professor Stanisław Tołpa after its repair, became the seat of the Chair of Botany of the Academy of Agriculture in the

Ryc. 8. Fryz malowany w kolorze sepia z motywem dziewięcisiła, odkryty podczas prac malarskich w latach 2018–2019 na ścianie klatki schodowej przy auli w budynku E-1, 2019; fot. A. Gryglewska.

Fig. 8. Frieze painted in sepia color with a carline motif, discovered during painting work in the years 2018–2019 on the wall of the staircase next to the auditorium in building E-1, 2019; photo by A. Gryglewska.

remontu, na ścianie klatki schodowej przy auli, malowanego w odcieniach sepia szerokiego pasa fryzu z motywem kwiatu i liści dziewięcisiła (ryc. 8). Zakres projektu i prac konserwatorskich nie objął wnętrza auli z jej dekoracją malarską i snycerską.

Budynek E-5 – dawny dom dyrektorów

Budynek mieszkalny, nieznacznie uszkodzony w 1945 r. (w obrębie poddasza), po odbudowie zamieszkały przez profesora Stanisława Tołpę, stał się w latach 70. XX w. siedzibą Katedry Botaniki Akademii Rolniczej i miejscem prowadzenia badań nad właściwościami torfu. Jego przebudowa na laboratorium spowodowała naruszenie konstrukcji (uszkodzone stropy Kleina), izolacji, doprowadziła do zawilgocenia budynku. Zakres prac remontowych z lat 2014–2016 obejmował całkowitą wymianę pokrycia dachu z rekonstrukcją kominów, opierzeń i systemu odwodnienia, wykonanie nowych tynków, uzupełnienie ubytków i naprawę elementów kamiennych, z zachowaniem metod i materiałów ustalonych przy remoncie elewacji i pokrycia dachu budynku E-1. Spod zaprawy odsłonięto napis informujący o roku ukończenia budowy. Poddano renowacji niemal 100% zabytkowych okien (z rekonstrukcją drewnianych rolet) i drzwi (ryc. 9).

Prace w obrębie zabytkowej klatki schodowej polegały na naprawieniu, oczyszczeniu z nawarstwień farby i pomalowaniu w oryginalnym kolorze wykonanych z żelaza elementów konstrukcji biegów. Zachowane zabytkowe dębowe stopnie i bukowe balustrady po oczyszczeniu i uzupełnieniu ubytków utrzymano w naturalnej kolorystyce na podstawie badań mikroskopowych powłok malarskich. Balustrady podwyższono zgodnie ze współczesnymi normami. Ujęta w kosztorysie projektu remontu i przebudowy domu rekonstrukcja pierwotnej

1970s and a place where the properties of peat were studied. Its adaptive reuse as a laboratory led to damage to its structure (Klein ceilings), and insulation, and led to the building becoming damp. The scope of the renovation work done in the years 2014–2016 included the complete replacement of the roof covering with the reconstruction of chimneys, flashing and the drainage system, the laying of new plasters, the repair and infilling of stone elements, while maintaining the methods and materials set for the renovation of the facade and roofing of building E-1. An inscription that informed about the building's completion year was uncovered from beneath a layer of mortar. Almost 100% of the historic windows (with reconstruction of wooden roller blinds) and doors were renovated (Fig. 9).

The work on the historic staircase consisted of repairing, stripping paint buildup from and painting over the stair run structural elements in their original colors. The preserved historic oak treads and beech balustrades, after cleaning and restoration, were kept in their natural colors based on microscopic examination of paint coatings. The balustrades were raised in accordance with contemporary standards. The reconstruction of the original color scheme of the stairwell's walls that had been included in the project's bill of costs was performed, apart from the multicolored stencil frieze above the dado, known from early-twentieth-century iconography. The thorough renovation of the building after the First World War, probably with the use of lye on the walls, led to it becoming completely washed away save for the strip crowning the dado. It was not possible to uncover traces either during stratigraphic studies or during renovation work.

Ryc. 9. Fragment elewacji zachodniej budynku E-5 w 1904 [Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, sygn. 1167]; stan po zakończeniu prac remontowych w 2016; fot. współczesna A. Gryglewska.

Fig. 9. Fragment of the west facade of building E-5 in 1904. [Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, sign. 1167]; state after completion of renovation works in 2016; contemporary photo by A. Gryglewska.

kolorystyki ścian klatki schodowej została wykonana poza wielobarwnym szablonym fryzem nad lampериą, znanym z ikonografii z początku XX w. Gruntowny remont budynku po I wojnie światowej, prawdopodobnie z zastosowaniem ługowania ścian, doprowadził do jego całkowitego zmycia, poza paskiem kończącym lampериę. Nie udało się odkryć śladów ani podczas badań stratygraficznych, ani w czasie prac remontowych.

Odnalezienie na ścianie pokoju na I piętrze próbek użycia różnych szablonów dało szansę na odtworzenie fryzu z epoki na zasadzie analogii, z dużym prawdopodobieństwem autorstwa malarza-dekoratora Edmunda Görtza (ryc. 10). Wybrano fryz z tulipanami, najbliższy formie i wielkości oryginalnego. Jego barwy zostały zaprojektowane w kontekście potwierdzonych badaniami kolorów ścian. Był to jedyny przypadek kreacji konserwatorskiej podczas prowadzonych prac.

Budynek E-3 – dawne laboratorium maszynowe

Budynek laboratorium maszynowego służył uczniom Szkoły Budowy Maszyn. Odbywały się w nim zajęcia

The discovery of attempts to use various stencils on the wall of a second-floor room provided an opportunity to recreate a period frieze based on analogy, with the author being most probably painter and decorator Edmund Görtz (Fig. 10). A frieze with tulips was selected, the closest in form and size to the original. Its colors were designed in the context of colors confirmed via paint layer stratigraphy studies. This was the only case of a conservation creation during the project.

Building E-3 – former machine laboratory

The machine laboratory building was used by students of the Higher School of Machine Construction. It hosted shop classes using machining tools, lathes, and steam-powered milling machines. It consisted of several masses, varying in size, shape and use, such as a pump house with a water tower, a machine hall, a steam boiler room and a machining tool hall. With around 75% of it destroyed during the Easter bombing raids of 1945, it was partially rebuilt in the 1960s in a simplified form,

Ryc. 10. Próby użycia szablonów do wykonania fryzów z czasu budowy ok. 1903, odkryte w 2015 na ścianie pokoju na I piętrze budynku E-5; fot. A. Witkowska.

Fig. 10. Attempts to use stencils to make friezes from the time of construction circa 1903 discovered in 2015 on the wall of a room on the first floor of building E-5; photo by A. Witkowska.

warsztatowe z wykorzystaniem obrabiarek, tokarek, frezarek z napędem parowym. Składał się z kilku brył, zróżnicowanych pod względem wielkości, kształtu i funkcji, jak: pompownia z wieżą wodną, hala maszyn, kotłownia parowa i hala obrabiarek. Zniszczony w 75% w czasie nalotów wielkanocnych w 1945 r., został częściowo odbudowany w latach 60. w uproszczonej formie, bez wieży wodnej, jako hala warsztatowa Wydziału Łączności. Zlikwidowano wówczas jego dwuspadowy dach, rozebrano górne części szczytów, zwieńczenie wieży, zatynkowano odkute w kamieniu detale i napisy. W latach 2015–2016 zrekonstruowano zarys południowego szczytu i górną część wieży dawnej pompowni (ryc. 11). Została uzupełniona kamieniarka (nakrywy szczytu, narożniki z pinaklami, rzygacz, obramienia okien), wykonano tynki według metody opracowanej dla całego kampusu. Oczyszczono napis z datą budowy i wykonany na cokole wieży granitowy mur typu *opus quadratum* w trzech wariantach boniowania, zróżnicowanych pod względem ukształtowania ciosów, ich faktury i krawędzi, jako prezentacja dla uczniów szkoły budowlanej. Pozostała część bryły budynku otrzymała współczesną formę, przy zachowaniu jej gabarytów, kolorystyki i faktury materiałów historycznych.

Podsumowanie

Zespół budynków obecnego Kampusu E Politechniki Wrocławskiej jeszcze do niedawna nosił ślady ponadstuletniej eksploatacji, uszkodzeń z końca II wojny światowej i pierwszych lat powojennych. Prowadzona przez ostatnie dziesięciolecie rewaloryzacja pozwoliła wyeksponować jego wartości zabytkowe (oryginalną substancję, jej autentyczną materię i technologię) i przywrócić pierwotny

without a water tower, as a shop hall for the Faculty of Communication. At that time, its gabled roof was removed, the upper parts of the gables and the tower top were demolished, and the details and inscriptions carved in stone were plastered over. In the years 2015–2016, the outline of the southern gable and the upper part of the tower of the former pumping station were reconstructed (Fig. 11). The stonework was repaired (gable caps, corners with pinnacles, a gargoyle, window frames), and plastering was done according to the method developed for the entire campus. The inscription with the date of construction and a granite wall of the *opus quadratum* type made on the tower's base in three variants of rustication, differing in terms of stonework, texture and edges, as a presentation for students of the construction school, were cleaned. The rest of the building's mass was given a contemporary form, while retaining its dimensions, colors and textures of historical materials.

Conclusions

Until recently, the building complex of the current Campus E of the Wrocław University of Science and Technology bore the marks of more than a century of use, damage from the end of the Second World War and the initial postwar years. The revalorization carried out over the past decade made it possible to expose its historic values (original substance, its authentic matter and technology) and restore the original decoration and appearance of the buildings to the greatest degree possible, but also to adapt it to contemporary needs. The works performed are an example of a complex conservation process that combined

Ryc. 11. Laboratorium maszynowe (obecnie E-3, Biblioteka Architektury Politechniki Wrocławskiej) ok. 1907 [Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, sygn. 818] oraz po częściowej rekonstrukcji w latach 2015–2016, 2017; fot. A. Gryglewska.

Fig. 11. Machine laboratory (present-day E-3, Library of Architecture of the Wrocław University of Science and Technology) ca. 1907. [Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, sign. 818] and after partial reconstruction in 2015–2016, 2017; photo by A. Gryglewska.

wystrój i wygląd obiektów w możliwie największym stopniu, ale również przystosować do współczesnych potrzeb. Wykonane prace są przykładem skomplikowanego procesu konserwatorskiego, łączącego różne metody i doktryny. Wpływ na podejmowane decyzje, od zachowawczej konserwacji, przez renowację po rekonstrukcję pozwalającą na przywrócenie zniszczonych detali, miał zarówno rodzaj i zakres prac, jak i stan zachowania poszczególnych elementów. Unikano metody kreacji konserwatorskiej, a prace rekonstrukcyjne, polegające na wymianie materiału (pokrycie dachów, tynki, część stolarki okiennej), uwarunkowane były stopniem jego destrukcji. Decyzje podejmowano indywidualnie dla każdego obiektu, z uwzględnieniem aktualnego stanu wiedzy i wyników szczegółowych badań konserwatorskich.

Zachowana bogata dokumentacja archiwalna, badania konserwatorskie i dokumentowane podczas prac remontowych odkrycia weryfikujące dotychczasową wiedzę sprawiły, że zespół budynków szkolnych stał się skarbnicą informacji na temat materiałów, technik budowlanych oraz dekoracji architektonicznej przełomu XIX i XX w.

different methods and doctrines. Decisions ranging from conservative conservation, through renovation to reconstruction that would enable the recreation of previously destroyed details, were impacted both by the type and scope of the works and the state of preservation of each element. The method of new conservation design was avoided, and the reconstruction work, which consisted of replacing the material (roofing, plaster, part of the windows), was conditioned by the degree of its damage. Decisions were made individually for every building and accounting for the current state of knowledge and the results of a detailed conservation investigation.

The surviving rich archival documentation, the conservation investigation and findings documented during the renovation works that verified previous knowledge contributed to the school buildings complex becoming a treasure trove of information about the materials, construction techniques and architectural decoration from the end of the nineteenth and the early twentieth centuries.

¹ Tekst artykułu został oparty na referacie „Konserwacja i rekonstrukcja – relacja z prac prowadzonych w zespole budynków Kampusu E Politechniki Wrocławskiej w latach 2010–2019”, wygłoszonym na konferencji „Odbudowa i Konserwacja Zabytków Wrocławia po 1945 roku”, połączonej z jubileuszem 90-lecia urodzin prof. Olgierda Czernera, 15 kwietnia 2019 w Muzeum Architektury we Wrocławiu, organizatorzy: Komisja Architektury i Urbanistyki Wrocławskiego Oddziału Polskiej Akademii Nauk, Muzeum Architektury we Wrocławiu, Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej.

² Rewaloryzacja – działanie mające na celu doprowadzenie zabytku nieruchomego do stanu umożliwiającego w pełni odbiór jego wartości zabytkowych. W procesie rewaloryzacji mają miejsce takie działania jak: adaptacja, konserwacja,

modernizacja, odsłonięcie, odtworzenie, rekonstrukcja, restauracja, zob. [Kurzątkowski 1989, s. 69–70].

³ Autorki artykułu uczestniczyły w procesie inwestycyjnym w obrębie Kampusu E przy ul. Bolesława Prusa 53/55 (Lehmdamm) we Wrocławiu. Agnieszka Gryglewska jest współautorką studium historycznego [Gryglewska, Brzezowski 2009]. Od 2009 pełniła funkcję koordynatora nadzoru konserwatorskiego z powołania Rady Wydziału, od 2012 funkcję pełnomocnika dziekana ds. opieki konserwatorskiej nad „Kampusem Prusa” w zakresie wspólnego i wyłącznego użytkowania przez Wydział Architektury; w latach 2010–2019 brała udział w imieniu użytkownika w ustalaniu programu inwestycyjnego, konsultacji projektów oraz nadzorowaniu i dokumentowaniu prac. Dominika Oleś odbyła praktykę budowlaną w 2018 podczas prac

remontowych budynku E-1, zajmując się również pracami dokumentacyjnymi.

- ⁴ Restauracja jako odnowienie, naprawa; w odróżnieniu od rekonstrukcji wyklucza się naśladowanie form historycznych, zob. [Kurzątkowski 1989, s. 68–69].
- ⁵ Tematyka prezentowanej pracy wiąże się z nieocenionym i życzliwym wsparciem pana profesora Olgierda Czernera (1929–2020) podczas prac na fasadzie budynku E-1 w marcu 2012 dla propozycji Agnieszki Gryglewskiej zaniechania rekonstrukcji uszkodzonych, lecz nadal czytelnych niemieckich napisów, które przez ponad 60 lat nie istniały w świadomości wrocławian. Ostatecznie zostały one odtworzone w tym samym roku na skutek decyzji władz PWr.
- ⁶ Opracowanie materiałów archiwalnych – źródeł historycznych i ikonograficznych, dokumentacji projektowej i realizacyjnej – zob. [Gryglewska, Brzezowski 2009]; badania stratygraficzne kolorystyki wnętrz, badania petrograficzne terazzo i zapraw dla budynków E-1 i E-5 zob. [Witkowska 2010]; programy konserwatorskie zob. [Witkowska 2011]. Agnieszka Witkowska przez cały okres trwania inwestycji w latach 2010–2019 uczestniczyła w weryfikacji badań pierwotnej kolorystyki wnętrz w budynkach E-1 i E-5 oraz interpretacji odkrywanych w czasie prac budowlanych i instalacyjnych pozostałości historycznych warstw malarskich.
- ⁷ Remont wykonany na podstawie: [„Remont pokrycia dachu” 2010].

⁸ Według dokumentacji: [„Remont zabytkowej elewacji” 2008].

⁹ Przebudowa i remont na podstawie: [„Przebudowa i remont” 2012].

¹⁰ Przebudowa na podstawie: [„Nadbudowa wraz z przebudową” 2012].

¹¹ Do renowacji zostały wybrane nietypowe okna znajdujące się w przestrzeni komunikacyjnej. Z tej ilości stolarki okiennej przeznaczono następnie część do wymiany ze względu na jej funkcję oddymiania i brak możliwości montażu typowych siłowników w oknach skrzynkowych. Zob. [„Wymiana i renowacja” 2015].

¹² Prace prowadzone według dokumentacji: [„Zwiększenie potencjału dydaktycznego” 2016–2017]. Szczegółowy opis procesu remontu w latach 2010–2019, zwłaszcza od 2017, informacje dotyczące dokumentacji, przebiegu inwestycji i uczestników zawiera praca Pawła Kirschke [2019, s. 37–54].

¹³ Na podstawie badań petrograficznych Wojciecha Bartza, zob. [Witkowska 2010].

¹⁴ Zob. przyp. 5.

¹⁵ Tekst sentencji powstał w nawiązaniu do księgi wyznaniowej luteranizmu ogłoszonej na sejmie Rzeszy w Augsburgu w 1530 autorstwa Filipa Melanchtona. Medal z Biberach z podobnym napisem został odlany z okazji 200-lecia tzw. wyznania augsburskiego w 1730 i jest przechowywany w Muzeum Melanchtona w Bretten [Global.museum-digital.org].

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta m. Wrocławia, sekcja 21, sygn. 18936, *Unterhaltung der Baugewerk- Maschinen Bauschule nebst Direktorhaus u. Maschinenlaboratorium*, t. 4 [1918–1921].

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta m. Wrocławia, sekcja 21, sygn. 26776, *Programm der Königl. Baugewerkschule*, [1899–(1916)].

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, Fotografie Wrocławia, sygn. 818, 1167, 1168.

Teksty źródłowe / Source texts

Breslauer Bürgerbuch. Sammlung städtischen Ortsrechts, Breslau 1911.

Plüddemann Richard, *Baugewerkschulbauten*, „Deutsche Bauzeitung” 1906, R. 40.

Opracowania / Secondary sources

Czerner Olgierd, *Architektury istnienie i zachowanie – z szuflady Profesora*, Wrocław 2004.

Czerner Olgierd, *Wartość autentyzmu w zabytkach*, „Ochrona Zabytków” 1974, nr 3(106).

Gryglewska Agnieszka, *Exemplary materials and building technologies in the hundred-year edifice of the former Construction Crafts School in Wrocław*, [w:] *Structural Analysis of Historical Constructions. Proceedings of the International Conference on Structural Analysis of Historical Constructions*, red. Jerzy Jasieńko, t. 2, Wrocław 2012.

Kirschke Paweł, *Rewaloryzacja gmachu Wydziału Architektury Politechniki Wrocławskiej*, [w:] *Dziedzictwo architektoniczne. W kręgu świata przyrodniczego i budowni miejskich*, red. Ewa Łuzyniecka, Wrocław 2019.

Kurzątkowski Mieczysław, *Mały słownik ochrony zabytków*, Warszawa 1989.

Postanowienia i uchwały II Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków w Wenecji w 1964 r. (Karta Wenecka 1964), „Ochrona Zabytków” 1966, nr 3(74).

Szmygin Bogusław, *Teksty doktrynalne w ochronie dziedzictwa – analiza formalna i propozycje*, [w:] *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, red. Bogusław Szmygin, Warszawa–Lublin 2008.

Szmygin Bogusław, *Teksty doktrynalne w ochronie dziedzictwa – analiza formalna, zasady tworzenia, dalsze działania*, [w:] *Vademecum konserwatora zabytków. Międzynarodowe Normy Ochrony Dziedzictwa Kultury*, Warszawa 2015.

Dokumentacja / Documentation

Gryglewska Agnieszka, Brzezowski Wojciech, „Studium historyczne z wnioskami konserwatorskimi kompleksu dawnej Baugewerk- und Maschinenbauschule, obecnie budynków przy ul. Bolesława Prusa 53/55 we Wrocławiu”, mps w CWINT PWr., Wrocław 2009.

Witkowska Agnieszka, „Dokumentacja z badań konserwatorskich. Rozpoznanie konserwatorskie wybranych elementów wystroju wnętrz gmachu E-1

i E-5 Wydziału Architektury Politechniki Wrocławskiej, Wrocław, ul. B. Prusa 53/55”, mps na Wydziale Architektury PWr., Wrocław 2010.

Witkowska Agnieszka, „Program technologiczny remontu i konserwacji elementów wystroju wnętrz gmachu Wydziału Architektury Wrocławskiej”, mps na Wydziale Architektury PWr., Wrocław 2011.

Projekty / Projects

„Nadbudowa wraz z przebudową i zmianą sposobu użytkowania budynku laboratorium E-3 na bibliotekę Wydziału Architektury PWr. przy ul. Chemicznej 4”, projekty PB i PW, 2012, „CREOPROJECT”, Bartosz Żmuda.

„Przebudowa i remont budynku E-5 PWr. wraz z instalacjami wewnętrznymi oraz zagospodarowaniem terenu przy ul. Rozbrat 7 we Wrocławiu”, projekty PB i PW, 2012, „CREOPROJECT”, Bartosz Żmuda.

„Remont pokrycia dachu budynku E-1 PWr.”, projekt PW, 2010, oprac. Przemysław Stobiecki, Waldemar Bober.

„Remont zabytkowej elewacji budynku WA E-1 PWr.

przy ul. B. Prusa 53/55 we Wrocławiu”, projekty PB i PW, 2008, „Vertigo” Margareta Jarczewska.

„Wymiana i renowacja okien i drzwi zewnętrznych zwiększająca termoizolacyjność budynku E-1 PWr. przy ul. B. Prusa 53/55 we Wrocławiu”, projekty PB i PW, 2015, „HEXAGON” Sp. z o.o., Jerzy Piskozub.
„Zwiększenie potencjału dydaktycznego Wydziału Architektury Politechniki Wrocławskiej poprzez przebudowę budynku E przy ul. B. Prusa 53/55 we Wrocławiu”, projekty PB i PW, 2016–2017, „LOCUM M. Paszyn Sp. Komandytowa”.

Akty prawne / Legal acts

Karta ICOMOS. Zasady analizy, konserwacji i strukturalnej konserwacji dziedzictwa architektonicznego, dokument XIV Zgromadzenia Generalnego ICOMOS, Victoria Falls/Zimbabwe 2003.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

Global.museum-digital.org, <https://global.museum-digital.org/singleimage?imagenr=213804> (dostęp: 1 IV 2024).

Streszczenie

Celem artykułu jest prezentacja wyników badań oraz prac konserwatorskich i rekonstrukcyjnych przeprowadzonych w zespole budynków dawnej Szkoły Rzemiosł Budowlanych i Wyższej Szkoły Budowy Maszyn, obecnym kampusie E Politechniki Wrocławskiej, w latach 2010–2019. Kompleks, wybudowany w latach 1901–1907 według projektu Karla Klimma, był na początku XX w. jedną z najważniejszych inwestycji miejskich we Wrocławiu. Wyróżniał się bogactwem form i symboliki secesyjnej dekoracji, związanej z państwem, miastem, rzemiosłem budowlanym oraz funkcją oświatową budynku. Badania zrealizowane przed pracami remontowymi i w ich trakcie umożliwiły konserwację lub rekonstrukcję historycznej dekoracji rzeźbiarskiej i malarskiej, detalu architektonicznego, materiałów budowlanych. Odkrycia dokonane podczas prac, weryfikujące dotychczasową wiedzę, sprawiły, że zespół budynków szkolnych stał się skarbnicą informacji na temat technik budowlanych i dekoracji architektonicznej przełomu XIX i XX w.

Abstract

The objective of this paper is to present the results of the investigation and conservation and restoration works done on the building complex of the former Building Crafts School and the Higher School of Machine Construction, the present-day campus E of the Wrocław University of Science and Technology, in the years 2010–2019. The complex, built in the years 1901–1907 to a design by Karl Klimm, was one of the most significant municipal projects in Wrocław in the early twentieth century. It stood out by its wealth of form and the symbolism of its Secession ornamentation, associated with the state, the city, building crafts, and the educational use of the building. An investigation performed before and during the renovation works allowed for the conservation or reconstruction of the building's historical sculptural and painterly ornamentation, architectural detail and construction materials. Findings made during the works, which verified previous knowledge, contributed to the building becoming a treasure trove of information about the construction techniques and architectural ornamentation from the end of the nineteenth and the early twentieth centuries.